

Iskolatörténeti kutatómunkáink módszerei és a forráskritika

Negyedszázada már, hogy Jakó Zsigmond professzor felhívta a figyelmet művelődéstörténetünk sürgető feladatára, középiskoláink történetének, illetőleg társadalmi szerepének addig ismert kerettörténetüket meghaladó bemutatására, és megfogalmazta a feldolgozás elvi és módszertani szempontjait.¹

A fentebbi cél megvalósítására vállalkozó kutatócsoport munkájába az 1970-es évek elején kapcsolódtam be. A munka folyamatában Jakó Zsigmond professzor tanácsaival, észrevételeivel segített, ellenőrzött.

A Szatmárnémetiben a XVII. században alapított református gimnáziumának (1983-ban) megírt történetét a Kriterion Könyvkiadó akkor nem jelentethette meg (a tiltott könyvek közé került). 1994-ben aztán az Erdélyi Múzeum-Egyesület adta ki az Erdélyi Tudományos Füzetek² sorozatban *A szatmári református kollégium és diákjai (1610–1852)* címen. (A Pázmány Péter által alapított katolikus gimnáziumról később megírt munkát természetesen akkor már nem adtam át a kiadónak. Ezt, valamint a többi szatmárnémeti középiskola történeti anyagát bemutató tanulmányokat 1999-ben közöltem az *Iskolavárosunk Szatmárnémeti*³ című kötetben.)

Kutatási tapasztalataim alapján is, a tanulmány nyomtatásban megjelenését követően felmerült problémák kapcsán is hasznosnak tartom néhány, a kutatás és a feldolgozás során adódott főbb elvi és módszertani kérdés megemlítését, véleményezését, ugyanis ezek bármely művelődéstörténeti/neveléstörténeti kutatás során előfordulhatnak, gyakorlatilag a pedagógiai kutatások módszertanát is érinthetik.

Időszerűségük mellett szól az is, hogy miután a XX. század utolsó évtizedétől történelmünk, anyagi és szellemi műveltségünk kutatása/feltárása Erdélyben is lehetségessé vált, az azóta megjelent különféle helytörténeti munkák sorában iskolatörténeti vagy iskolatörténettel is foglalkozó munkák is megjelennek. Ilyen tárgyú (tanári, tanítói) első fokozati vizsgadolgozatokat is írnak.

Kutatómunkám legelső lépése az intézményekre vonatkozó másodlagos források, a (lehetőleg) teljes szakirodalom számbavétele és értékelése volt, ezt követte az ismert források ellenőrzése, illetőleg feltáratlan források felkutatása és feldolgozása.

A szakirodalom számbavétele nemcsak a (főleg) helyi szerzőknek a református és a katolikus gimnáziumról megjelent írásait/munkáit jelentette, hanem a XV–XIX. századi magyar iskolázásra, különösképpen a protestáns és a jezsuita iskolák alakulására, általános működésére vonatkozó irodalmat és a kérdés legfrissebb tudományos értékelését is. A széleskörű tájékozódás feltétlenül szükséges volt, hogy a helyit az általános tükrében is vizsgálhassam.

A szatmárnémeti református főgimnáziumról készülő munkám megírása során magától értetődően először elolvastam Bakcsy Gergelynek a millenium évében megírt könyvét, *A szatmárnémeti ev. ref. főgimnázium története* című munkáját. Természetesen elolvastam a könyvében megjelölt forrásokat is.⁴

Valószínűnek tartom, hogy Bakcsy Gergely fő forrását Bartók Gábor 1860-ban megjelent könyve képezte: *Szatmár-Németi szabad királyi város egyházi és polgári története*. Összeszedte: Sarkadi Nagy Mihály, rendszerbe üttötte s kiegészítette: Bartók Gábor hely. hitv. gymn. igazgató.⁵

(Nagy Mihály 1818-ban írta [kézirat formájában is fennmaradt] *Nemes Szabad Királyi Szatmár-Németi Városának Históriaja* című munkáját, amely három évtized múltán nyomtatásban is megjelent: S. Nagy Mihály (szerk.): *Szatmár-Németi sz. k. város története leírása*, I–II. H.n., é.n. (Szatmár, 1848.) Könyve nyomtatott, de kéziratos formában megőrzött változatát is elolvastam!)

Természetesen elolvastam a református iskolákra – Debrecen, Sárospatak, Pápa stb. – vonatkozó könyvek és tanulmányok sokaságát is, hogy a szatmári iskolát ezekkel összehasonlíthassam, rendszerükben elhelyezhessem.

¹ A Bethlen kollégium diáktársadalma a feudalizmus korában. In Jakó Zsigmond – Juhszák István: *Nagyenyedi diákok 1662 – 1848*. Bukarest, 1979, Kriterion. 41–80. o.

² 217. sz.

³ Csíkszereda, Státus.

⁴ Forrásai közt említi még Szirmay Antal: *Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete* (Buda, 1800); Kiss Kálmán: *A szatmári református egyházmegye története* (Kecskemét, 1878); Kovács István: *A szatmári ref. iskola története* (Debrecen, 1880) című munkáit, valamint a szatmárnémeti főgimnázium és az egyházmegye levéltárát.

⁵ Kiadta és nyomatta Kovács Márton nyomdatulajdonos Szatmárt 1860.

Az adatszolgáltatás jelentős forrása volt a gimnázium 1610–1747 közötti be-írásai névsorait, a könyvtár jegyzékeit és fejlődését, valamint a fegyelmi jegyző-könyveket tartalmazó (nagyobbrészt latin nyelvű) kódex.

Elvi és módszertani észrevételeim a református iskola kialakulásának és fejlődésének az első fél évszázadára vonatkozó megállapításaimhoz kapcsolódnak, ezért röviden utalok ezekre.

A szakirodalomból (és más levéltári adatokból) kitűnik, hogy „Szatmáron a reformáció előtt is jó iskola működött⁶, ez együtt reformálódott az egyházközségekkel.” A kezdeti időszakról azonban nincs adatunk. Sarkadi Nagy Mihály városi levéltáros a XIX. század elején írt munkájában (az előbbi állítását követően) megállapítja: „...a 17. század elejéig ezen iskola állapotjáról én semmi jegyzésekre nem találtam.”⁷

Szegedi Lőrinc debreceni kollégiumi tanítóról – akiről Debrecenben úgy tudták, hogy 1596-ban elesett a mezőkeresztesi csatában – azonban megtudtam, hogy 1597–1605 között a szatmári iskola rektora volt.⁸

Jakó Zsigmond figyelmeztetése (és tanácsa) szerint jártam el, amikor a szakirodalmi forrásokra történő hivatkozásait is (a lehetőségek mértékében) ellenőriztem.

Biztos adatunk 1610-ből van, amikor az iskola (a paplak melletti) előző helyéről átköltözött az 1608-ban vásárolt (jelenlegi) telekre, a Szamos Szatmárt Németitől akkor elváltató ága közelében (fából) épített iskolába. Azt is tudjuk, hogy Milotai Nyilas István szatmári esperes ekkor kezdeményezte az iskola gimnáziummá alakítását. Az iskola aláírási anyakönyve, a *Matricula studiosorum* ennek bejegyzésével kezdődik: „Anno 1610. Schola haec in celeberrimum gymnasium mutata est.”⁹

A gimnáziumról a szakirodalomból tudjuk, hogy a debreceni kollégium partikulájának tekintették, működése során nagyon sok ott tanult tanára volt.

Eltéréseket, ellentmondásokat találtam (Sarkadi) Nagy Mihály (XIX. század eleji) eredeti (saját kezű) kézírata, s a század második felében ezt közlő, illetőleg ki-egészítő Bartók Gábor könyvében foglaltak között. Végül Bartók Gábor könyvében megtaláltam az eltérések okát. Megírja, hogy elődje írásának (újra)kiadása során: „A nehezen érthető helyeket világosságba állítottam, a kétes és oly adatokat, melyek valami bajt szülhetnének, vagy valakinek rossz órárt csinálhatnának egész tisztelettel kibagytam.”

Gyakorlatilag tehát: a maga és kora ízlése/értelmezése/törekvései/elvárása szerint adatokat, tényeket, értelmezéseket szándékosan megváltoztatott.

Az említett példák is erősítik a történelemtudomány világos felfogását, a kutatómunka helyes álláspontját: az igazság felderítése az egyetlen járható út, a meg-közelítés lehetséges módja a múlt tanúinak, az írott forrásoknak a – természetesen szakszerűen, kritikusan megvizsgált – vallomása.

Az eredeti források megvizsgálása során az is kitűnt, hogy az elődök forráskezelése nem egyszer pontatlan. A diákságról közölt számadatok többször nem egyeznek meg *Matricula studiosorum*-ban megtalálható névsorokkal (számokkal), másutt/máskor helytelenül kiolvasott neveket közölnek. Helytelenül értelmeznek a tanulók neve mellé írt bejegyzést, így születik meg aztán a batizvasvári csatában meghaltak és a temetőben eltemetett diákok (valótlan) névsora¹⁰. Az irodalmi hivatkozásokban felsorolt 42 tanuló közül 24-en biztosan nem haltak meg az ütközetben, mindössze hiányoztak a következő egy-két tanévben. A későbbi években (1674, 1676) aztán ismét ott tanultak, szerepelnek a névsorokban, aláírták a jegyzőkönyveket, nevük mellé további életpályájukra vonatkozó bejegyzéseket is írtak. (Esetleg a tovább nem tanuló 18 diák közt lehetnek még ott elesettek.)

Felületes az 1759-es könyvvállományra vonatkozó adatközlés is.

A jezsuiták vezette gimnázium működésének megindulására vonatkozó egy-kori irodalmi adat is téves. Igaz ugyan, hogy Pázmány Péter alapítólevele 1636-os keletű, de ő nem gimnáziumot alapított, hanem jezsuita kollégiumot. A fogalom a jezsuiták (akkori) értelmezésében olyan szerzetesközösség, amelynek feladata a rendszabályból a hívek gondozására vonatkozó tevékenység mellett magasabb fokú iskola fenntartása és működtetése is. Az iskola, a tanítás azonban Szatmáron csak (algimnáziumi szinten és) három év múlva, 1639-ben valósult meg.

A katolikus gimnázium történetével foglalkozó munkák említik a jezsuita gimnázium és a pálos gimnázium diákkönyvtárát is. Azt írják, hogy az előbbiben 69, az utóbbiban 51 könyv volt. A jezsuita gimnázium felszámolásakor készített leltár valóban 69 címet említ, de feltünteti a példányszámot is, s ez összességében 1164

⁶ Kovács István állítása (vö. 88. l.) szerint a városban rendezett latin iskola volt. A szakirodalom ezt nem említi a 26 legkiemelkedőbb városi-plébániai iskola között (de említi Nagybányát, Máramarosszigetet), előfordulhat, hogy Kovács István utalása a Domonkos-rendi szerzetesek Németiben működő (1570-ben megszűnt) iskolájára vonatkozik.

⁷ Vö.: Kézírásos munkája 312. oldalán. Lelőhelye: a Szatmár megyei Múzeum könyvtára.

⁸ Vö.: Bura László: *Iskolavárosunk Szatmárnémeti*. Csíkszereda, 1999, Státus. 10. o.

⁹ Ugyanezt Milotai Nyilas István egyházi levéltári okiratban is feljegyezte.

¹⁰ Egyedül az 1671-ben aláírt Stephanus Szölöskei neve mellett olvasható: „25- Nov. Venit Sonkadinum ad rectoratum. Decollatus Batizini 20. Sept. anni 1672 a Germanis hujus loci, cum multis aliis studiosis.” (Vö.: Bura László: Szatmári diákok az első kuruc ütközetben. In *Utunk*. 1982/47. sz. 4., ill. Uő: *Iskolavárosunk Szatmárnémeti*. Csíkszereda, 1999 Státus. 13–14. o.).

könyvet jelentett. A Pálos-rendi tanárok a könyvtárat tényleg 51 könyvvel gyarapították, de a gimnáziumot felszámoló jegyzőkönyv azt is tanúsítja, hogy ez 90 példányt jelentett.¹¹

A források felületes kezelése, az első közlések pontatlansága következtében a későbbiekben az iskolák történetével foglalkozó munkák aztán önhibájukon kívül téves adatokat közölnek, ez történik azokkal a XX. századi szerzőkkel is, akik utalnak rájuk, idézik őket, s közléseiket feltétlenül helyesnek fogadják el, arra alapozva, hogy az eseményekhez időben ők álltak közelebb.

A tanulmány megjelenését követően a Bakcsy Gergely XIX. századi könyvében közöltek (ez Borovszki Samu 1907-ben megjelent monográfiája fő forrása is) idézve, ezt megtoldva az 1957-es (Kölcsy Ferenc Líceum) névadó ünnepség tényével és indokaival, fundamentalista felfogású bírálatok hangzottak el, a közel-múltban „a történelmi igazság tolmácsolása” kapcsán írásban is megjelentek.

Az 1948-as államosításkor az Állami Magyar Fiúliceum (1944 előtt: Királyi Katolikus Főgimnázium) és a Református Főgimnázium egyesítéséből létrejött, ettől kezdődően az utóbbi épületében működő iskola az Állami Magyar Fiúliceum nevet viselte. A líceum vezetősége 1957-ben kezdeményezte és kérelmezte 400 éves múltja alapján az iskola számára a Kölcsy Ferenc névvel való megnevezése engedélyezését.

A 400 éves múlt igazolásául Bakcsy Gergely könyve szolgált, amely azt sugallta, hogy Szatmáron már a XVI. század második felében *főiskola* volt. Bakcsy az egyházkerület levéltárából zsinati jegyzőkönyvet idéz, amelyik az 1594-es (!) matolcsi zsinat végzését tartalmazza: „A debreczeni főiskolára való gyűjtésekre nagy gond fordítottassék, szintűgy a szatmárra.” A másik okirat a szatmári ev. ref. egyház levél-tárában található, amelynek ide vonatkozó adata:

„Schola Szatmarina ab immermoriali tempore sus habuit rectores et studiosos togatos plus-minus 10. – Anno 1610. schola haec in celebrem gymnasii formam mutata est.”¹²

Bakcsy értékeli is az adatokat, megállapítja: „Ezen *hiteles okmányokból* (kiemelés tőlem – B.L.) merített adatok úgy említik az iskolát, mint amely már sok idővel azelőtt *gymnasium*, illetőleg *főiskola* volt. Egy olyan iskoláról, amely életének egy pár évét élte át, nem mondhatták, hogy: ab immermoriali tempore sus habuit rectores et studiosos togatos = emlékezetet meghaladó időtől saját tanítói és diákjai voltak. Ez a kifejezés arra enged következtetni, hogy az iskola 1610 előtt 70-80 évvel keletkezett, tehát körülbelül 1530–1540 között.”¹³

Bakcsy Gergely (megelőzően Bartók Gábor is), az őket átvevő Borovszki-féle Szatmár monográfia, s természetesen minden rájuk alapozó későbbi (nyomatott) munka, (kézíratos) dolgozat, illetőleg az érv mellett (szóban) kardoskodó téves értelmezésének, következtetésekének nyelvi alapja van: nem (illetőleg hibásan) ismerik a szavak pontos jelentését, ebből erednek hibás értelmezéseik.

A szatmári református gimnázium történetében ilyen, főként a XX. század második felében jelentkező félremagyarázásokra a *főiskola* szó adott lehetőséget. Bartók Gábor ugyanis (1860-ban) ezt írja: „... itt a Luther reformációja után csakhamar *főiskola* alakult”, Bakcsy Gergely pedig átveszi és korábban nem ismert jelentésben használja a fogalmat.

A magyar köznyelvben (Szatmáron is) akkor az iskola szónak a latinból kölcsönzött alakját használták: *schola* [skóla]. A szatmári városi tanács magyar nyelvű jegyzőkönyve is így nevezi: „A *scholához* való segítség. A *scholabeli* diákoknak az város az régi szokás szerint főzet...”¹⁴

A szakszerűség tehát azt kívánja, hogy a szavak (fogalmak) jelentésének vizsgálatakor, értelmezésekor kutatómódszertani elvként a nyelvtudományban a „szavak és dolgok” (*Wörter und Sachen*) módszereként ismert eljárást alkalmazzuk, ami esetünkben azt kívánja, pontosan vizsgáljuk meg, hogy egy-egy, az iskolára vonatkozó szó (fogalom) a vizsgálódás helyén és időpontjában mit jelentett.

A XVI. századi Magyarországon (Szatmáron is) az *iskola* olyan oktatási intézmény volt, amelyben a gyermekeket (általában) olvasni és írni tanították. A nagyobb városokban azonban megjelentek az iskola magasabb fokozatát jelentő ún. *városi-plébániai iskolák*, ezek kéttagozatosak voltak, az alsó tagozaton olvasni és írni tanítottak, a felsőbb tagozaton a nagyobbak már latin nyelvtant és irodalmat és más praktikus anyagot is tanultak. Ilyen iskola minden bizonnyal a reformációt megelőzően Szatmáron is volt, ezt említhették volna a főiskola megnevezéssel.

¹¹ Bura László: *Iskolavárosunk Szatmárnémeti*. 99–100, 104–105. o.

¹² Az okiratot Bakcsy nem látta, az adatot Bartók Gábor könyvéből vette, aki viszont Sarkadi Nagy Mihály könyvéből. Sarkadi Nagy Mihály kéziratában (415. l.) idézi a mondatot, amely előtt ezt írja „az egyházi levéltárban van/volt? egy félárkusnyi írás”.

¹³ Bakcsy: i. m. 5–6. o.

¹⁴ Uo.

A *kollégium* megnevezés a kiemelkedő protestáns iskolák (a nagyenyedi, debreceni, pápai, sárospataki) megnevezésére csak a (XVII. század végén) XVIII. században jelent meg. Olyan intézményeket neveztek meg így, amelyek háromtagozatos felekezeti iskolákká váltak, a középkori káptalani iskolák „schola maior” tagozatának mintájára bölcsellettal alapozott teológiát oktató tagozatot is szerveztek, teológiai tagozatuk is volt. A XVII. század végén, amikor Debrecenben háromtagozatos iskola működött, Szatmáron az iskola továbbra is csak elemi és gimnáziumi tagozattal működött, hivatalosan akkor soha nem is nevezték kollégiumnak. (Kollégiumként való megnevezésével néhány magánokiratban, végrendeletben, majd a XIX. században keletkező munkákban találkozunk.)

A korabeli viszonyok ismeretében az 1594. évi matolcsi zsinat végzéséből magyar fordításban idézettek („A debreceni főiskolára való gyűjtésekre nagy gond fordítassék, szintűgy a szatmárra is.”) semmiképp sem értelmeztem úgy, hogy az utolsó szószerkezethez is hozzáértendő volna a főiskola szó. Elképzelhetőnek tartottam, hogy a mondat pontatlan fordítás is lehet.

(A szatmári intézmény [csak] „oskola” voltát/minőségét fenntartva azt sem tartottam lehetetlennek, hogy a szatmári városi iskolában [akár a kezdetekben is] né-hány nagyobb diák is tanult [akár latint is], aki aztán a későbbiekben más intézményekben magasabb tanulmányokat is folytatott.)

Egy nemrég megjelent munka szerzője viszont határozottan kijelenti: nem lehet fordítási tévedésről beszélni.

Az iskola régiségét igazolni hivatott szöveg (magyarul) a következő: „A szatmári iskolának emlékezetet meghaladó ideje tanítói és tógás diákjai voltak. Plusz-mínusz 10. – 1610-ben ez az iskola híres gimnáziummá alakult.” E szöveg elemzése több lényeges kérdést felvet.

Mit jelent az „emlékezetet meghaladó idő” kifejezés? Valós értelme: régen. (A XIX. század végi értelmezők szerint az emlékezetet 70-80 év haladja meg. [?])¹⁵

A szöveg második mondata azt közli, hogy az iskola 1610-ben gimnáziummá alakult.

Az idézett forrásról nem derül ki, hogy a szöveg melyik évben keletkezett, Bakcsy Gergely úgy kezeli, mintha 1610-ben írták volna, s ettől az időponttól számolja vissza a feltételezett 70-80 évet.

Biztos adat híján azonban a kutató az okirat keletkezésének más időpontját is feltételezheti, ugyanis azt, hogy az iskolának már régen vannak tanítói, tógás diákjai, illetőleg azt, hogy 1610-ben lett gimnázium, valamilyen későbbi időpontban is állíthatják, megállapíthatják.

A tanulmány készítésekor meg sem fordult az agyamban, hogy meg kellene nézmem a matolcsi zsinat eredeti okiratát, amely minden kétséget kizáróan tisztázza a főiskola (kollégium) – iskola problémáját és valós megvilágításba teszi az iskolatörténet megkérdőjelezett kérdéseit.

A Tiszántúli Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár kiadásában 2002-ben jelent meg Debrecenben (Lengyel Katalin szerkesztésében) az „*Alamisna képpen confe-ráltam...*” *A szatmárnémeti református gimnázium alapítványai 1667–1918* című kötet. Be-vezető tanulmánya olvasásakor döbbsentem rá az (egyébként ismert) állítás igazságára: a jóhiszeműség a bibliográfus halála.

A könyv bevezető tanulmánya ugyanis a zsinatot és a Szatmárt illető kijelentést a debreceni levéltárban megtalálható eredeti okirat alapján közli.¹⁶

Világos immár, hogy a matolcsi zsinatot idéző másodlagos források szöveg fordításában pontatlanok, a zsinat időpontja tekintetében hamisak.

A zsinati jegyzőkönyvben ez olvasható: „*Provida cura Illust[rissimi] Collegii Debre-czini Collectatum adhibetur főiskolára való gyűjtésekre: cui suppar etiam Scholae Szathma-rinae.*”¹⁷ Magyarul: *A debreceni kollégiumra nagy gond fordítassék, szintűgy a szatmári iskolára.*

A zsinaton a valós helyzet ismeretében pontosan fogalmaztak, a debreceni kollégiumról és a szatmári iskoláról beszéltek.

Bakcsy Gergely könyvében tehát a latin fordítás pontatlan (hamis) fordítása olvasható. Azt nem tudjuk eldönteni, hogy a matolcsi zsinati végzés ily módon történt idézése szakértelem hiánya-e, szándékos csúsztatás-e, az viszont tény, hogy Bakcsy szövege alapján a XVII. századbeli körülmények tetszés szerint magyarázhatók, félre-magyarázhatók, tévesen értelmezhetők.

A későbbiekben megalapozatlan állításokat lehetővé tevő, a szatmárnémeti református iskolát megnevező szavaknak tulajdonított jelentést és fogalmi tartalmat Bakcsy Gergely Bartók Gábor könyvéből, szövegéből (szövegértelmezéséből) vette át, de ezt a maga munkájában megtette a pontatlanul (hamisan) idézett szöveggel és időponttal.

¹⁵ Újabb szerzők szerint az emlékezet 40 év után gyengül meg.

¹⁶ A vonatkozó rész fénymásolatát immár én is őrzöm.

¹⁷ TtREL. I. a. 2.k. 1567 – 1765. 165.

Az iskolatörténeti adatolás legnagyobb csúsztatása azonban nem a hibás fordítás, hanem a *hamis történeti adat* közlése. A *matolcsi közlöny* nem 1594-ben, hanem 1694. november 21-én¹⁸ volt. Éppen száz évvel későbbi, mint a Bakcsy Gergely könyvében írt időpont.

A szövegeket a valódi korba helyezve megállapíthatjuk, hogy a debreceni kollégium és a szatmári iskola minősége között a XVII. század végén is különbséget tettek, és akkor természetesen igaz volt a (valamikor a XVII. században keletkezett) megállapítás is, mely szerint az iskolának már régen tanítói és tógás diákjai vannak, és az is, hogy 1610-ben alakult gimnáziummá.

Ezt a hagyományt vallotta és őrizte a szatmári református főgimnázium is, amikor 1910-ben háromnapos országos rendezvény keretében megünnepelte a gimnázium alapításának és mai helyén való működésének 300. évfordulóját.¹⁹

(Erről az 1957-ben szervezőknek nem volt tudomása! – A konferencián és a háromnapos ünnepségen Magyarország másfél tucatnyi protestáns középiskolája vett részt.)

A szaktudományban egyébként ma már meghaladott az a XIX. század végi – XX. századi törekvés – a jelenség Szatmárnémetiben is észlelhető volt –, hogy az iskolák „alapítását” pontos évre, lehetőleg minél korábbra lokalizálják. Ma már egyetlen kutató sem állítja azt, hogy (például) a debreceni kollégiumot 1538-ban „alapították”, de azt sem, hogy 1549-ben, ahogyan ezt az 1945 előtti debreceni református értesítők címlapján olvasni lehetett.

A tudománytörténeti gond: a szatmári református oktatásról a könyvekben, szakirodalomban másfél évszázada hamis adatok alapján hamis történelem terjed. Márpedig a nyomtatásban megjelent munkákat olvasták/olvassák, idézték/idézik (idézhetik), az írásban továbbadott/közölt téves adatok/nézetek akarva-akaratlanul tovább gyűrűznek az olvasó tudatában, további hibák sokaságát gerjeszthetik.

A szakmai/tudományos kutatás módszertana azt kívánja, hogy bármelyik könyvben/monográfiában közölt történelmi vonatkozások alkalmával el kell választani a tényeket és az írói képzelet termékeit.

A kutatások megjelentetésekor a gondolatközlés szabadságát tiszteletben tartva, a szerző mellett a szerkesztőnek is felelősséget kell/kellene éreznie/vállalnia a gondozásában megjelentekért.²⁰

Mindenkor – ma különösen – megnehezíti az értékelést (és az észrevételek megfogalmazását) az a tény, hogy a könyvek szerzői, szerkesztői közt számos jó szándékú műkedvelő van, akik különböző indítékokból alkottak/alkotnak, esetenként (kimondottan vagy rejtetten) emberi becsvágyból, hírnévért. Ezek a szerzők (és szerkesztők) nehezen viselik el a kritikai észrevételeket, sértődékenyek. Márpedig az igazságot ki kell mondani anélkül, hogy személyében meg akarnánk bántani vagy akár csak bírálni a szerzőt. Nem a hibázót, hanem a hibát kell bírálnunk. Nyílt párbeszédre van szükség, a modern kutatások fényében. A múltba merevedést, a tekintélyi struktúrák bénító hatását a szaktudományban mellőznünk kell.

¹⁸ TtREL. I. 1 a. 2 k. 1567 – 1765. 165.

¹⁹ Az 1957. évi 400 éves évforduló valójában nem a gimnázium megalapításának az évfordulója, hanem a protestáns iskolai intézmény alapításának feltételezett időpontja.

²⁰ Jeleznie kellene például, hogy a közöltek a szerző magánvéleménye.